نگاهی دیگر به جامع احادیث الشیعة ـ جمال فرزند وحی، امیر فتاحی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال چهاردهم، شماره ۵۶ «ویژه کتابشناخت متون امامیه»، پاییز۱۳۹۶، ص ۸۴-۱۱۴

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

نگاهی دیگر به جامع احادیث الشیعة

جمال فرزندوحی*
امیر فتاحی**

چکیده: در این پژوهش جامع احادیث الشیعة که به کوشش آیت‌الله بروجردی و زیر نظر ایشان تألیف شده است؛ مطالعه می‌گردد. ابتدا انگیزهٔ مؤلفان و روند نگارش این اثر بیان می‌شود. سپس به بیان ویژگیهای ساختاری آن پرداخته شده است. همچنین امتیازات، نقاط ضعف این مجموعه، روش‌ها و مبانی فقه الحدیثی مؤلف در شرح و نقد روایات مورد بررسی قرار گرفته و در آخر نظرات فرهیختگان و اندیشمندان پیرامون این اثر بیان شده است. این کتاب با برخورداری از امتیازاتی همچون جامعیّت نسبت به سایر تألیفات، دقّت در نقل احادیث و تبویب بدیع ابواب، از کامل‌ترین و دقیق‌ترین مجموعه‌های احادیث فقهی می‌باشد. از جمله نقاط ضعف آن می‌توان به: تقطیع آیات الاحکام، غفلت در مراجعه به کتب اصلی و مشخص نبودن اسانید برخی از روایات اشاره کرد. همچنین مبانی خاصّ آیت‌الله بروجردی، در حوزه درایه و رجال، و فقه الحدیث در این مجموعه اعمال شده است، از جمله: *شناخت* ***معنای مفردات***، تبعیّت از دلیل در فتاوی، مرجعیّت قرآن و سنّت معصومین در سنجش اعتبار روایات.
کلیدواژه‌ها: جامع أحادیث الشیعة، آیت الله بروجردی، احادیث فقهی.

---

*. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه رازی کرمانشاه.
**. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث fatahi668@gmail.com

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

مقدمه

تألیف یک مجموعهٔ جامع حدیثی که محدثان را از رجوع به سایر منابع بی‌نیاز کند؛ همواره مورد توجّه و اهتمام محدثان و مؤلفان این عرصه بوده است. یکی از آثار گرانبها و برجستهٔ در این زمینه، کتاب شریف جامع احادیث الشیعة فی احکام الشریعة است که توسط مرحوم آیت‌الله سیدحسین طباطبایی بروجردی و گروه علمی زیر نظر ایشان تألیف شده است. آیت الله بروجردی با وقوف بر منابع حدیث شیعه بخصوص کتاب وسائل الشیعة که از مهمترین جوامع حدیثی فقه شیعه می‌باشد؛ و با علم به برخی از اشکالات و کاستی‌های این اثر، معتقد بودند که به سبب این کاستی‌ها، لازم است یک اصل جامع و کامل احادیث فقهی بر طبق مذهب تشیع، با تهذیب، تکمیل، تنقیح و تتمیم کتاب وسائل الشیعة تألیف شود. (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۲۸) این انگیزه ایشان و همکاران وی را بر آن داشت که به تألیف این مجموعهٔ جامع حدیثی همّت گمارند و حاصل این تلاش، تدوین این کتاب در اواخر عمر با برکت ایشان است.

در تحقیق حاضر تلاش شده است به منظور آشنایی و شناخت بهتر، این اثر ارزشمند از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گیرد.

۱- مروری بر زندگی مؤلف

سیدحسین طباطبایی بروجردی، فـرزنـد سیدعلی طباطبائی، در سال ۱۲۹۲ه.ق در بـروجرد متولد گردید و در خانواده علم، تقوی و فضیلت رشد کرد. ایشان در بروجرد و نزد پدر و اساتید دیگر مقدّمات علوم مانند دروس صرف و نحو، منطق، معانی و بیان، بدیع، فقه و اصول را آموختند. در ۱۸ سالگی رهسپار اصفهان و مدرسه صدر شدند. (اباذری،۱۳۸۰، ص۱۷ـ ۱۸) در این مدرسه علمی، مدّت چهار سال در محضر اساتید بزرگی چون: میرزا ابوالمعالی کلباسی، سید محمد

تقی مدرس، سیدمحمدباقر درچه‌ای، جهانگیرخان قشقایی و ملامحمدکاشانی به تکمیل اندوخته‌های علمی خود همت گماردند. (طباطبایی،۱۳۴۱، ص ۲۵) سپس عازم نجف اشرف شدند و در محضر بزرگان آن عصر از جمله مرحوم آخوند خراسانی، مرحوم شیخ الشریعه اصفهانی و مرحوم آقا سیدکاظم یزدی کسب فیض کردند. (تمری، ۱۳۸۷، ص ۱۲۲) شاگردان وی بسیارند. تعدادی از مراجع معاصر و فقیهان برجسته کنونی از جمله شاگردان ایشان به شمار می‌آیند.

از مهم‌ترین اقدامات مذهبی و اجتماعی وی ساختن چندین کتابخانه، بیمارستان، مدرسهٔ علمیه و مسجد است؛ از آن جمله مسجد اعظم قم و مسجد هامبورگ آلمان را نام برد. (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۸۵، ص ۵۴) سرانجام وی در دوازدهم ماه شوال سال ۱۳۸۰ ه.ق، مطابق دهم فروردین سال ۱۳۴۰ ه.ش، در سن هشتاد و هشت سالگی در قم رحلت کرد. (دوانی، ۱۳۷۹، ص۵۲۶-۵۲۸)

آیت‌الله بروجردی بخش عظیمی از زندگی خویش را در راه پربار ساختن مکتب فقهی اهل‌بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام سپری ساخت و در فقه و فقاهت مقام بس شامخی را حائز گردید. تألیفات بسیاری - قریب به چهل کتاب و رساله - از ایشان به یادگار مانده است که از آن میان می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

- جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه.
- تعلیقه بر اسفار ملاصدرا.
- حاشیه بر کفایه الاصول آخوند خراسانی.
- حاشیه بر نهایه شیخ طوسی.
- بیوت الشیعه (پیرامون خاندانهای علمی و دینی شیعه).
- تجرید اسانید الکافی.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

- تجرید اسانید التهذیب.
- اسانید کتاب من لا یحضره الفقیه.
- اسانید رجال کشّی.
- اسانید استبصار.
- اسانید کتاب خصال شیخ صدوق.
- اسانید کتاب امالی.
- اسانید کتاب علل الشرایع صدوق.
- تجرید فهرست شیخ طوسی.
- تجرید رجال نجاشی.
- حاشیه بر عروه الوثقی.
- حواشی کتاب مبسوط شیخ طوسی.
- رساله‌ای راجع به سند صحیفه سجادیه، حاوی پاسخ به اشکالاتی که بر سند آن وارد شده است. در این کتاب سلسله اجازات خود را نقل کرده‌اند.
- اصلاح و مستدرکات رجال شیخ طوسی. (تمری، ۱۳۸۷، ص۱۲۲؛ شکوه فقاهت، ۱۳۷۹، ص ۲۲۳)

۲- انگیزه و روند تألیف کتاب

در حوزهٔ منابع احادیث فقهی، کتاب وسائل الشیعة به سبب ویژگیهای برجسته از جمله جامعیّت، دقّت در نقل متن و سند روایات و سهولت استفاده از آن، از همان زمان نگارش، به عنوان منبع اصلی روایات فقهی، مورد توجّه علما و فقهای شیعه قرار گرفته‌است. مرحوم آیت‌اللّه بروجردی ضمن ارج نهادن به کتاب وسائل الشیعة، معتقد بود که این کتاب به سبب برخی کاستی‌ها و اشکالات، نیازمند تنقیح و تکمیل است. ایشان در مقدّمه کتاب خود ذکر می‌کنند که در کتاب وسائل، کاستی‌هایی وجود دارد، از جمله:

– تقطیع و پاره پاره شدن احادیث در وسائل الشیعة که این خود موجب شده یک حدیث در چندین باب گوناگون بیاید. از این رو مجتهد در مقام استنباط فقهی به درستی نمی‌تواند متوجه فضای صدور حدیث و قرائن موجود در متن آن شود. از سوی دیگر، تقطیع سبب تکرار اسناد احادیث و زیاد شدن ابواب کتاب و در نتیجه پر حجم شدن کتاب گشته، تا آنجا که گفته‌اند نزدیک به یک سوم احادیث آن تکراری است.

– عدم ذکر آیات مربوط به احکام در ابتدای ابواب.

– آمیخته شدن احادیث آداب و سنن با احادیث فقهی.

– نقل نکردن دقیق برخی از احادیث کتب اربعه، به طوری که گاه معنای احادیث نقل شده در وسائل با احادیث اصلی تفاوت می‌کند.

– در پاره‌ای از ابواب، همه احادیث یک موضوع ذکر نشده و بر عکس احادیث دیگری نقل شده است که با آن موضوع مرتبط نیستند.

– صاحب وسائل الشیعه در ارجاع خواننده به دیگر احادیثِ هم مضمون، تعابیر مبهم مانند تَقَدَّم یا یأتی به کار برده و نشانی حدیثِ مورد اشاره را دقیقاً معلوم نکرده است. (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۳۲)

این کاستی‌ها و ضعف‌ها، آیت‌اللّه بروجردی را بر آن داشت تا طرح اثری را پیشنهاد کند که در بر دارندهٔ تمامی احادیث فقهی و دارای باب‌بندی مناسب و بدون تکرار و تقطیع باشد. با استقبال شاگردان از این طرح، اجرای آن به اهتمامِ شماری از آنان و با اِشراف و نظارت مستمر خود ایشان، آغاز شد. در ابتدا قرار بود که این کتاب، تنها ناظر به احادیث کتاب وسائل الشیعة باشد و با نام تهذیب الوسائل منتشر شود؛ امّا در ادامه کار تصمیم گرفته شد که کتاب، شامل تمام احادیث فقهی شیعه باشد؛ از این رو، احادیث فقهی که در مصادر اوّلیه حدیثی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

یافت شد؛ ولی در وسائل الشیعة و مستدرک الوسائل نیامده بود؛ بدان افزوده شد. نام کتاب را آیت‌اللّه بروجردی خود برگزید. پس از حدود هفت سال کار گروهی آیت‌الله بروجردی و همکارانش، کار فیش برداری از احادیث به پایان رسید و ایشان از میان شاگردان سه نفر را برای بازبینی و آماده‌سازی نهایی انتخاب کردند؛ که عبارت بودند از: شیخ اسماعیل معزّی ملایری، شیخ علی پناه اشتهاردی و شیخ محمد واعظ زاده خراسانی. پس از چاپ نخستین جلد این مجموعه، آیت الله بروجردی وفات کردند. سپس آیت الله اسماعیل معزّی ملایری کار ادامه بازبینی را به عهده گرفتند و با مساعدت آیت الله خوئی نخستین دوره کتاب به طور کامل به چاپ رسید.

۳- ویژگیهای کتاب

۳-۱- موضوع کتاب

موضوع این کتاب، روایات فقهی است که به زبان عربی نگاشته شده و با چینش و نظمی خاص برای تسهیل مراجعه فقها تنظیم گردیده است. علاوه بر این، روایاتِ سُنن، آداب، اخلاق، دعاها و اذکار نیز به صورت مستقل در این کتاب، پس از روایات فقهی ذکر شده است.

۳-۲- ساختار کتاب

این کتاب به لحاظ ترتیب کتابها و اسلوب همانند کتاب وسائل الشیعة بوده و همان روش معمول فقها و محدثان را در پیش گرفته است. در ترتیب ابواب و فصول، نیز ترتیب کتاب وافی را به کار برده است. با مقایسهٔ جامع الاحادیث با سایر منابع حدیثی، به ویژه وافی و وسائل، در عین اختصار می‌توان گفت این اثر از لحاظ ترتیب کتب و ابواب، بر سایر کتب حدیث، برتری دارد.

مجلد اوّل کتاب با مقدّمه‌ای شامل تاریخ تدوین حدیث شیعه و سیر آن از

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

دوران اوّلیه تا متأخران شروع می‌شود. سپس ضمن بیست باب، عناوینی آورده که جنبهٔ مقدّماتی نسبت به احادیث احکام دارد؛ از جمله بحث حجیّت سنّت رسول اکرمﷺ و احادیث ائمه اطهارعلیهم‌السلام، عدم جواز رأی و قیاس، بحث از شرایط تکلیف، لزوم نیّت در عبادات و...

تألیف مقدّمه را آیت‌الله بروجردی خود آغاز کرد و پس از وفات وی، فرزندش سید محمّدحسن آن را تکمیل نمود. از جلد دوم به بعد، به احادیث احکام پرداخته است که از کتاب طهارت آغاز و به کتاب دیات و قصاص ختم شده است.

۳-۳- تعداد روایات

جامع احادیث الشیعه طبق شمارشی که در چاپ ۳۱ جلدی آن صورت گرفته ۴۸۳۴۲ حدیث دارد.

۳-۴- روش شماره‌گذاری احادیث

در این کتاب، هرحدیث، در آغاز متن، دو شماره دارد. شماره اول، شماره پیاپی احادیث کتاب و شمارهٔ دوم که در میان دو هلال قرار می‌گیرد، شمارهٔ احادیث همان باب است. در ذیل برای فهم بهتر، به عنوان نمونه یک حدیث از این کتاب ذکر می‌شود:

باب انّه لا بیع إلّا عن ملك عدا ما استثنی

۳۲۴۴۵- (۸) فقیه ۹/۴، أمالی الصّدوق۳۵۰: (وفی حدیث المناهی عن رسولﷺ) قال: ومن اشتری خیانة وهو یعلم فهو کالّذی خانها.

شماره ۳۲۴۴۵ شماره پیاپی این حدیث در جامع الاحادیث و عدد ۸ به این معنی است که حدیث مذکور، هشتمین حدیث در این باب می‌باشد. همچنین حدیث مذکور در صفحهٔ ۹ از جلد ۴ کتاب الفقیه و صفحهٔ ۳۵۰ از کتاب امالی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

شیخ صدوق واقع شده است.

۴- منابع و مصادر کتاب

در این اثر از بین منابع حدیث شیعه معمولاً از منابع اصلی، به خصوص کتب اربعه استفاده شده است. البته در ارجاع حدیث از این منابع، غالباً به جای ذکر نام منبع، از علائم خاصی استفاده شده است که در ذیل اهم این منابع و علامت اختصاری آنها ذکر می‌شود:

- کافی (کا)
- بحارالانوار (بحار)
- من لایحضره الفقیه (فقیه)
- تهذیب الاحکام (یب)
- استبصار (صا)
- وسائل الشیعه (ئل)
- مستدرک الوسائل (ک)
- معانی الاخبار (معانی)
- دعائم الإسلام (دعائم)
- بصائر الدرجات (بصائر)
- قرب الاسناد (قرب)

البته این علائم غالباً در چاپ اول این کتاب به کار رفته و در چاپهای بعد غالباً نام کامل منبع ذکر شده است.

۵- امتیازات کتاب

در مقدّمهٔ این کتاب به تفصیل ۲۳ ویژگی برای این کتاب بر شمرده شده که در ذیل به بخشی از آنها اشاره می‌کنیم:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

۵-۱- در هر باب، آیات الاحکام مربوط به آن باب ذکر شده است.

۵-۲- تقطیع نشدن روایات مگر در برخی احادیث طولانی. مانند وصیّت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به امام علی علیه السلام و حدیث اربعمأة.

برای نمونه در حدیث شماره ۲۲۵۸ این کتاب آمده است: (بالاسناد المتقدم في باب فضل الصلاة عن علی علیه السلام فی حدیث الأربعمائة): قال إذا صلیت فاسمع نفسك القراءة والتكبير والتسبيح. (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص۱۲۶) با مراجعه به سایر کتب حدیثی مانند بحارالانوار (ج ۱۰، ص ۱۰۸) و نیز الخصال شیخ صدوق (ج ۲، ص۶۳۰) مشاهده می‌شود که این حدیث تقطیع شده است.

۵-۳- ضمن دقّت در ضبط صحیح واژه‌ها و عبارتهای روایات بر اساس منابع اصلی، به اختلاف نسخه‌ها نیز اشاره شده است. برای نمونه در سند حدیث ذیل، لفظ مسکین تصحیح شده است که در بعضی از منابع و نسخه‌ها از جمله در کتاب وسائل الشیعه با لفظ سکین آمده است:

۲۷۰۶- (۵۲) بالاسناد عن الحسن عن محمد بن مسکین (سکین) عن عمرو بن شمر عن جابر عن أبی عبد الله (أبی جعفر) علیه السلام قال أكثرو... (طباطبائی بروجردی،۱۳۹۹، ج ۵، ص۱۵۷)

۵-۴- روایات سنن، آداب، اخلاق، ادعیه و اذکار، از احکام جدا و به صورت مستقل انعکاس یافته است. به عنوان مثال باب رمی جمره به چندین باب تقسیم می‌شود: به ترتیب، باب فضل و برتری و وجوب اجرای آداب و احکام آن، استحباب پاک بودن هنگام پرتاب سنگ، جواز سنگ انداختن و... که دقّت و ظرافت مؤلف در این امر را نشان می‌دهد.

۵-۵- احادیث هر باب با رعایت نظم مشخصی انعکاس یافته‌اند؛ به این معنا که نخست روایات مطابق با فتوا آمده، سپس به ترتیب روایات متعارض ذکر شده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

۵-۶- در موارد نیاز، مرجع ضمیر در روایات مشخص شده و معانی واژه‌های دشوار ارائه شده است.

۵-۷- افزون بر احادیث دو کتاب وسائل الشیعة و مستدرک الوسائل، حاوی هشتصد حدیث دیگر نیز می‌باشد.

۵-۸- در هر باب به روایاتی که به ابواب دیگر نیز ارتباط دارد؛ دقیقاً و با نشانی ارجاع داده شده تا محققان به راحتی به روایات مربوط به یک موضوع در ابواب مختلف دست یابند. برای این کار غالباً عبارات «وتقدم فی أحادیث الباب المتقدم» و «یأتی فی أحادیث الباب الثانی ما یمکن ان یستدل به علی حکم الباب» استفاده شده است و مؤلف ارجاع به باب پیشین می‌دهد.

۵-۹- وجوهی که فقهای بزرگ سلف در جمع بین متعارضین بیان کرده‌اند، ذکر شده است.

۵-۱۰- نقل توضیحات مهمی که در کتابهای حدیثی شیعه در ذیل برخی احادیث آمده و به فهم آنها کمک می کند. بیشترین نقلها از شیخ طوسی و عمدتاً در بارهٔ حل تعارض ظاهری احادیث است. یادآوری نسبت به واژگان غریب و مشکل و توضیحات ضروری برای فهم احادیث، اصلاح اسناد و تذکر موارد مشتبه در کتاب، امدادگر محققان است.

۵-۱۱- تلفیق اِسناد و متون؛ یعنی در صورت اشتراک سند حدیث با حدیث پیشین، بخشهای مشترک سند، تکرار نشده و با عبارت بهذا الاسناد ذکر شده است. به طور مثال در حدیث ۱۰۸۲ سند این گونه ذکر شده است: ... علی بن ابراهیم عن محمد بن عیسی عن یونس بن عبد الرحمن عن عبدالله بن سنان عن ابی عبدالله...

سپس به دلیل تکرار سند، روایت بعد با عبارت بهذا الاسناد بیان شده است:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

۱۰۸۳- بهذا الاسناد... (طباطبائی بروجردی ،۱۳۹۹، ج ۲، ص ۵)

۵-۱۲- علاوه بر رعایت نظم و ترتیب مناسب در باب‌بندی کتاب، روایات هر باب نیز با نظم خاصی رتبه‌بندی و نقل شده اند. ابتدا احادیثی که برطبق مضمون آنها فتوا داده شده و سپس احادیث متعارض آورده شده و روایات عام پیش از روایات خاص و روایات مطلق پیش از روایات مقید آمده است.

۶- کاستی‌ها و ضعف‌ها

استواریِ این کتاب، به اندازه‌ای است که در میان دیگر مجامع حدیثی همچون گوهری به چشم می‌آید. با این حال، مانند هر اثر و کتاب، نقاط ضعف و ایرادهایی در آن مشاهده می‌شود.

۶-۱- استقصای ناقص آیات الاحکام

در این اثر، برخلاف عنایت تام و دقیقی که درجستجو، گزینش و جمع‌آوری روایات به کار رفته، این شیوه درباره آیات، با بی‌مهری مواجه شده است. گذشت که یکی از ویژگیهای این اثر، جامعیّت آن در مورد روایات فقهی است؛ یعنی هر روایتی ولو با کمترین دلالت با عنوان باب، در آن گنجانیده شده است؛ حتّی چنانچه آن روایت، در باب دیگری باشد؛ به آن ارجاع داده شده است؛ در حالی که این رویه در آیات به کار نرفته و تنها بخشی از آیات مرتبط با عنوان باب، در ابتدای آن آورده شده است. این کاستی و غفلت با اهداف نگارش کتاب ناسازگار است؛ زیرا هدف این بود که فقیه با وجود این کتاب، از جستجوی آیات الاحکام در قرآن بی‌نیاز گردد؛ امّا برای متتبع روشن است که این خواسته در کتاب جامع احادیث شیعه محقق نشده است.

به عنوان مثال، در جلد ۲۲، ذیل باب تحریم صحبة السلاطین واعانة الظالمین ومدحهم ومحبة بقائهم طمعاً لما فی أیدیهم تنها به ذکر آیات زیر اکتفا شده است:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

– ولا تعاونوا على الإثم والعدوان. (مائده/۲)

– ومن يتولهم منكم فإنه منهم إن الله لا يهدى القوم الظالمين. (مائده/۵۱)

– فلا تقعد بعد الذكرى مع القوم الظالمين. (انعام/۶۸)

– وفيكم سماعون لهم والله عليم بالظالمين. (توبه/۴۷)

– ولا تركنوا إلى الذين ظلموا فتمسكم النار وما لكم من دون الله من أولياء ثم لا تنصرون. (هود/۱۱۳)

– يا ايها الذين آمنوا لا تتخذوا عدوى وعدوكم أولياء تلقون إليهم بالمودة وقد كفروا بما جاءكم من الحق. (ممتحنه/۱)

در حالی که علاوه بر برخی از آیات مذکور، در بحارالانوار (ج ۷۲، ص ۳۶۸، باب۸۲) الركون إلى الظالمين وحبهم وطاعتهم این آیات نیز اضافه شده‌اند:

– واتبعوا أمر جبار عنيد. (هود/۵۹)

– فاتبعوا أمر فرعون وما أمر فرعون برشيد. (هود/۹۷)

– وماكنت متخذالمضلين عضداً. (كهف/۵۱)

– فاتقوا الله واطيعون ولا تطيعوا أمر المسرفين الذين يفسدون فى الارض ولا يصلحون. (شعرا/ ۱۵۰-۱۵۲)

– قال رب بما انعمت على فلن اكون ظهيراً للمجرمين. (قصص/۱۷)

– أُحشروا الذين ظلموا وازواجهم وما كانوا يعبدون من دون الله فاهدوهم إلى صراط الجحيم. (صافات/۲۲-۲۳)

–والذين اجتنبوا الطاغوت أن يعبدوها وانابوا إلى الله لهم البشرى فبشرعباد. (زمر/۱۷)

– وإن الظالمين بعضهم أولياء بعض. (جاثيه/۱۹)

– قال نوح رب إنهم عصونى واتبعوا من لم يزده ماله وولده إلا خساراً. (نوح/۲۱)

– فاصبر لحكم ربک ولا تطع منهم آثماً أو كفوراً. (انسان/۲۴)

البته علّامه مجلسی نیز برخی از آیات مذکور را نیاورده است. امّا آنچه مقصود ماست؛ توجه به آیات متعددی است که دلالت مطابقی و یا التزامی با عنوان باب دارند؛ ولی ذکر نشده‌اند. این آیات به آنچه در بحار ذکر شده است نیز محدود نمی‌شود. برای فهم بهتر مطلب، برخی از آیاتی را که می‌تواند با مسئله مورد بحث مرتبط باشد؛ ذکر می‌شود. در این آیات، واژگانی به کار رفته که از مشتقات طاغوت، کفر، ولایت و اطاعت است.

– لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی فمن یکفر بالطاغوت ویومن بالله فقد استمسک بالعروه الوثقی لا انفصام لها والله سمیع علیم. (بقره/۲۵۶)

– الذین امنوا یقاتلون فی سبیل الله والذین کفروا یقاتلون فی سبیل الطاغوت فقاتلوا أولیاءالشیطان إن کید الشیطان کان ضعیفاً. (نساء/۷۶)

– ولقد بعثنا فی کل اُمة رسولاًأن اعبدوا الله واجتنبوا الطاغوت فمنهم من هدی الله ومنهم من حقت علیه الضلالة فسیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبةالمکذبین. (نحل/۳۶)

– والذین اجتنبوا الطاغوت أن یعبدوها وأنابوا إلی الله لهم البشری فبشر عباد. (زمر/۱۷)

– والذین کفروا بعضهم اولیاء بعض إلا تفعلوه تکن فتنة فی الارض وفساد کبیر. (انفال/۷۳)

– یا ایها الذین آمنوا إن تطیعوا الذین کفروا یردوکم علی اعقابکم فتنقلبوا خاسرین. (آل عمران/۴۹)

۶-۲- تقطیع آیات الاحکام

در این مجموعهٔ حدیثی برخلاف روایات که به ندرت از تقطیع استفاده شده است؛ در آیات قرآن تقطیع اعمال شده است. و به همین جهت، مستنبِط را از مراجعه به قرآن و مشاهده اصل آیه بی‌نیاز نمی‌کند. با تقطیع آیه، پس و پیش آیه حذف می‌شود و تنها جمله‌ای که ارتباط مستقیمی دارد؛ نقل می‌گردد. و در نتیجه فضای آیه، مبهم باقی می‌ماند. حتّی گاه مشخص نمی‌شود که این خطاب متوجّه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

چه کسانی بوده است؛ مثلاً در آیات ذیل که در جلد ۲۲ این کتاب در باب تحریم صحبة السلاطین و اعانة الظالمین آمده؛ بخش‌هایی از آیات را آورده‌اند و از ذکر بقیهٔ آنها صرف نظر شده است. در آیه اوّل، افرادی که جلوس با آنان نهی شده‌اند؛ مشخص نیست. و در آیه دوم، کسانی که از محبّت آنان نهی شده؛ نامعلوم است:

– وإذا رأیت الذین یخوضون فی آیاتنا فأعرض عنهم حتی یخوضوا فی حدیث غیره وإما ینسینّک الشیطان فلا تقعد بعد الذکری مع القوم الظالمین. (انعام/۶۸)

– یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا الیهود والنصاری أولیاء بعضهم أولیاءُ بعض ومن یتولهم منکم فانه منهم إن الله لا یهدی القوم الظالمین. (مائده/۵۱)

۶-۳- مشخص نشدن «عدة من اصحابنا» در اسناد کتاب الکافی

طبق ادّعای نویسندگان کتاب، یکی از اهداف مهم کتاب جامع احادیث الشیعة، بی‌نیاز کردن فقیه از مراجعه به سایر کتب حدیثی است. نوشته‌اند: مراعیا لتسهیل طرق الاطلاع والعثور بحیث لا یحتاج معه الفقیه إلی غیره ویستغنی به عما سواه. (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۱۸) از همین رو، دقّت و کوشش فراوانی صورت گرفته است تا خاطر خواننده را در مطالب منقول آسوده گرداند و نگرانی او را از مراجعه و نیاز به منبع دیگر، برطرف سازد.

مؤلف محترم در توضیح نکته پنجم از روش کتاب می‌گوید که تعلیقات الکافی را در کتاب خود آشکار کرده و توضیح داده که کلینی مقیّد به ذکر تمام سند خود بوده و فقط در صورتی که سند روایت بعدی در تمام یا بخشی از آغاز سند، با سند روایت قبلی تطابق داشته باشد؛ بخش مشترک را تکرار نمی‌کند، و چون کتاب حاضر روایت قبلی را همراه با روایتی که سندش تعلیق شده است؛ نیاورده است؛ بنابراین لازم است تا آن را آشکار سازد و این کار را نیز انجام داده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

ایشان در ادامه از کتاب تهذیب و الفقیه نام می‌برد و اینکه مؤلفان این دو کتاب، اغلب احادیث را مرسل آورده و در پایان کتاب، سلسله سند خود را تا راوی، ذکر کرده‌اند.

امّا این سؤال مطرح است که محذوفات اسناد الکافی منحصر در تعلیقات نیست؛ بلکه مرحوم کلینی در بسیاری از موارد به جای اینکه بخشی از سند را ذکر کند؛ فقط به ذکر «عدة من اصحابنا» اکتفا کرده و در پایان کتاب، مقصود خود را از آنها، بیان داشته است. کلینی در این باره می‌نویسد: «هرگاه در کتابم از عدة من اصحابنا، از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت کردم؛ مراد از اصحابنا علی بن ابراهیم، علی بن محمد بن عبدالله اذینه، احمد بن عبدالله بن امیه علی بن حسن است» (کلینی،۱۴۲۹، ج۱، ص ۲۹) و جاهای دیگری منظور از عده را افراد دیگری بیان کرده است. (ر،ک: سبحانی، ۱۳۸۹، ص ۳۸۲) اما در این کتاب فقط لفظ «عدة من اصحابنا» آمده است.

این مسئله زمانی مشکل خواهد بود که بدانیم عدة من اصحابنا به حسب افرادی که به آنها ختم می‌شوند؛ متفاوت هستند. مشکل سازتر اینکه در اثر حاضر، این افراد نه تنها آشکار نشده‌اند؛ بلکه در پایان کتاب هم اسمی از آنها به میان نیامده است. در حالی که طبق هدف کتاب، همانند تعلیقات، باید عدة من اصحابنا نیز آشکار می‌شدند؛ زیرا در غیر این صورت، مستنبط باید به کتاب الکافی رجوع کند. به عنوان مثال در حدیث ذیل که در جلد هفدهم این کتاب آمده است؛ عدة کتاب الکافی مشخص نشده است:

کا (کافی) ۵ / ۷۸ – عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن خالد عن أبیه أحمد بن أبی عبد الله عن أبی طالب الشعرانی عن سلیمان بن معلی بن خنیس عن أبیه قال سئل أبو عبد الله علیه‌السلام ... (طباطبائی بروجردی ،۱۳۹۹، ج ۱۷، ص ۳)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

۶-۴- مشخص نشدن اسناد تهذیب و من لا یحضره الفقیه

اشکال یاد شده، در روایات مرسل تهذیب و فقیه نیز مطرح می‌شود؛ زیرا شیخ طوسی در تهذیب، تنها نام صاحب کتابی را که حدیث از آن نقل شده، آورده است. و طرق خود را به صاحب اصل یا کتاب در پایان تهذیب یا فهرستش بیان داشته است.

شیخ صدوق نیز درکتاب الفقیه، اغلب به ذکر نام آخرین راوی که حدیث را از امام شنیده، اکتفا کرده و در پایان کتاب خود، سلسله اسناد را به طور کامل آورده است. اما در جامع احادیث الشیعة این روایات با سند ناقص ذکر می‌شوند؛ در نتیجه اغلب روایات تهذیب و الفقیه در این اثر، مرسل هستند و این اسناد حتّی در پایان کتاب نیز نیامده‌اند. انتظار می‌رفت که در این موارد، افتادگی سند را اضافه کنند و برای امانت داری، آن را داخل دو هلال قرار دهند و حتّی به آخر کتاب نیز حواله ندهند تا بدین وسیله خواننده از مراجعه به کتب تهذیب و الفقیه بی‌نیاز گردد. برای نمونه در این کتاب، حدیث اینگونه بیان شده است:

۲۲۵۰ (۱۵) فقیه ۵۴/۱ قال الباقر و الصادقعلیهما السلام**: صلاة رکعتین بسواك أفضل من سبعین رکعة بغیر سواك.** (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص۶)

ملاحظه می‌شود که در حدیث مذکور، سلسله سند مرسل می‌باشد.

۶-۵- نامفهوم بودن برخی از علائم

استفاده از علائم برای کتب حجیم و دقیقی مانند جامع احادیث، امری کاملاً طبیعی و لازم است؛ به شرط اینکه این علائم در مقدّمه یا بخشی از کتاب به خوبی توضیح داده شوند. به عنوان مثال، در این کتاب به جای «نسخه بدل» علامت رمزی «خ» به کار رفته است، در حالی که در هیچ بخشی از این کتاب به معرفی و توضیح این علامت پرداخته نشده است. برای نمونه این نقص در

حدیث ذیل مشاهده می‌شود:

قال من رضی بدون التشرف (الشرف- خ) من المجلس لم یزل الله عز وجل وملائکته یصلون علیه حتی یقوم (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱۶، ص ۵ -۶) منظور از «خ» این است که در نسخهٔ بدل، واژهٔ التشرف به صورت الشرف آمده است.

نیز به جای عبارت نسخه اصلاحی، در مواردی که مؤلف نظر اصلاحی خود را درباره سند یا متن می‌دهد؛ از علامت «خ ل» استفاده شده است. مثال:

۴۶۷۲- (۱۰) قرب الإسناد ۹۸- بإسناده عن علی بن جعفر عن أخیه موسی ابن جعفر علیه‌السلام قال: سئلته عن رجل صلی العیدین وحده أو صلی الجمعة هل یجهر فیهما (فیها - خ ل) بالقراءة قال لا یجهر الا الامام. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۶، ص ۱۲۶- ۱۲۷)

۶-۶- غفلت در مراجعه به کتب اصلی

در مقدّمه جامع الاحادیث آمده است که اگر حدیثی در وسائل یا مستدرک از کتابی دیگر ذکر شود که در نسخه‌های موجود از مصادر اصلی، یافت نشود، حدیث به خود آن دو کتاب استناد داده می‌شود. امّا در مواردی این روش با غفلت همراه شده است. به طور مثال:

مستدرک ۲۴۸/۱۷- عوالی اللئالی عن النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم قال: العلم مخزون عند أهله وقد امرتم بطلبه منهم. (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۲۷۸)

این نوع اسناد بدان معناست که این حدیث در نسخه‌ای از عوالی اللئالی که امروزه در دسترس ماست، وجود ندارد ولی در نسخه‌ای که در اختیار حاجی نوری بوده، وجود داشته است. در حالی که که اگر به نسخه موجود از عوالی مراجعه شود، این حدیث بدون کوچکترین تفاوتی موجود است، (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۶۱) ولی در مراجعه به مصدر اصلی حدیث (عوالی اللئالی) غفلت واقع شده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

۷- مبانی فقه الحدیثی جامع الاحادیث

آیت الله سید حسین طباطبایی بروجردی، یکی از معدود فقیهان سدهٔ اخیر است که در حوزهٔ درایه و رجال، صاحب اندیشه و سبک ویژه‌ای بود. نقشی که آگاهی‌های رجالی در برداشتهای فقهی ایشان داشت، موجب تحوّل قابل توجّهی در روند تاریخ فقه و حدیث شیعه شد و مکتب فقهی جدیدی بنیان نهادند که زیر بنای آن، شناسایی تفسیر و نقد حدیث بود. (سلطانی، ش۷، ص۲۳) این مبانی و روش فقه الحدیثی ایشان در مجموعه جامع احادیث الشیعه نیز اعمال شده است و از نمود خاصّی برخوردار است که در ادامه نمونه‌هایی از آن ذکر می‌شود:

۷-۱- توجّه به نقص سندی احادیث

وجود سند در کنار روایات، افزون بر این که به متن روایات اعتبار ویژه‌ای می‌بخشد، راه ورود روایات ساختگی را به متون روایی می‌بندد.

دقّت در ذکر اسامی به طور کامل و متمایز ساختن راویان مشترک، مشخص ساختن هویّت راویان، مشخص ساختن نوع تحمل حدیث و ... از دقّتهایی است که مطلوب بوده و باعث امتیاز برای یک کتاب روایی است. (نصیری، ۱۳۸۵ه.ق، ص ۸۷)

مرحوم بروجردی ابتدا سند احادیث را از لحاظ اتصال و انقطاع بررسی کرده، سپس با تخصص و تسلّط خود بر منابع مختلف روایی، نقصهای این کتابها را در حدّ توان و به صورت شایسته‌ای برطرف کرده است. این روش ایشان در نقل حدیث از کتب اربعه، بخصوص در نقل از کتاب الفقیه شیخ صدوق نمود پیدا می‌کند. در این روش ایشان ابتدا سند حدیث را از کتب دیگر (غالباً از الکافی و تهذیب) ذکر کرده و سپس متن حدیث مذکور را نقل می‌کند. مثال:

... کا ۹۹/۲ محمد عن أحمد عن السراد یب ۳۰/۱ أحمد بن عبدون عن ابن الزبیر عن الحسین بن عبد الملك الأودی عن السراد عن الکرخی عن أبی عبد اللّه علیه السلام قال: الفقیه

۲۵/۱ قال رسول اللّه صلی الله علیه و آله و سلم: ثلاث ملعون من فعلهن المتغوط فی ظل النزال و المانع الماء المنتاب و ساد الطریق المسلوك. (طباطبائی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۳، ص ۱۶)

ملاحظه می‌شود که به سبب مرسل بودن حدیث در کتاب من لایحضره الفقیه، برای رفع این نقص، ابتدا سند حدیث از دو منبع الکافی و التهذیب با سند کامل نقل می‌شود، سپس متن آن از کتاب الفقیه ذکر گردیده است.

۷-۲- مرجعیّت قرآن و سنّت معصومین در سنجش اعتبار روایات

یکی از مراحل بررسی صحت و سقم و نقد محتوایی احادیث، عرضهٔ روایات بر قرآن کریم و روایات صادره از معصومین است. مرحوم بروجردی در بررسی روایات به این مهم توجّه داشتند؛ لذا اگر مضمون حدیثی با ظاهر قرآن و اخباری که در باب آمده؛ مخالفت می‌نمود، اعتبار و اصالت آن را مورد تردید قرار داده و به ردِّ آن می‌پرداختند. به طور مثال حدیث ذیل، را با تعلیقه‌ای آورده‌اند:

۱۲۹۹- ۴۶۵۴۷- (۳۶) تهذیب ۷۳/۱۰: استبصار ۲۲۹/۴: ... القاسم بن سلیمان قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السلام عن العبد إذا افتری علی الحرّ کم یجلد، قال أربعین، و قال: إذا أتی بفاحشة فعلیه نصف العذاب.

در باره بنده‌ای که تهمت زنا یا لواط بر انسان آزادی زند؛ چند ضربه شلاق زده می‌شود؟

فرمود: چهل عدد. و فرمود: هر گاه کار ناپسندی انجام دهد، نصف آن مجازات بر او مترتب است.

آنگاه ذیل حدیث مذکور می‌نویسد:

هذا الخبر شاذّ مخالف لظاهر القرآن و للأخبار الکثیرة الّتی قدّمناها و ما هذا حکمه لا یعمل به و لا یعترض بمثله. فامّا مخالفته لظاهر القرآن فلانّ اللّه تعالی قال: و الّذین یرمون المحصنات الی قوله فاجلدوهم ثمانین جلدة و لا تقبلوا لهم شهادة أبداً، و ذلك عامّ فی کلّ قاذف حراً کان أو عبداً. فأمّا قوله تعالی فَإِنْ أَتَیْنَ بِفاحِشَةٍ فَعَلَیْهِنَّ نِصْفُ ما عَلَی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

الْمُحْصَناتِ مِنَ الْعَذابِ فذلك مخصوص مقصور على الزنا لما بيّنّاه من الأخبار و أنّه لا يجوز تناقضها.

آیت الله بروجردی حدیث مذکور را شاذ می‌داند، چرا که مخالف ظاهر قرآن (آیه۴ سوره نور و آیه ۲۵ سوره نساء) و دیگر احادیثی است که صادر شده است. و مؤلف گرامی با استناد به آنها، حدیث مذکور را مخالف سنّت معصومین و روایات صادره از ایشان می‌دانند و آن را فاقد اعتبار می‌شناساند.

احادیث مورد استناد ایشان که دلالت بر این دارند که حدّ حرّ و عبد در ارتکاب زنا به یک اندازه است و در نتیجه باعث ردّ حدیث ذکر شده در اوّل بحث می‌شود؛ چنین است:

۴۶۵۴۸- (۳۷) کافی ۷/ ۲۰۸: ... عن عبید بن زرارة قال: سمعت أبا عبد اللّه علیه السلام یقول: لو أتیت برجل قد قذف عبداً مسلماً بالزّنا لا نعلم منه إلّا خیراً لضربته الحدّ حدّ الحرّ إلّا سوطاً.

۴۶۵۴۹- (۳۸) تهذیب ۱۰/ ۷۱: ... منصور بن حازم عن أبی عبد اللّه علیه السلام فی الحرّ یفتری علی المملوك قال: یسأل فان کانت أمّه حرّة جلد الحدّ.

۴۶۵۴۹- (۳۸) تهذیب۷۱/۱۰: ... منصور بن حازم عن أبی عبد اللّه علیه السلام فی الحرّ یفتری علی المملوك قال: یسأل فان کانت أمّه حرّة جلد الحدّ. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۳۰، ص ۷۹۶)

۷-۳- نقد حدیث بر اساس اجماع

یکی دیگر از معیارهای نقد حدیث، سنجش آن با اجماع امامیّه است. در این روش، حدیث مخالف اجماع از نظر ایشان فاقد اعتبار خواهد بود. بر این اساس، وی در موردی حدیثی با مضمون خواب ماندن حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم تا طلوع خورشید و ادای نماز نافله قبل از نماز صبح می‌فرماید:

فقیه۱/۳۵۸۰... سَعِیدٍ الْأَعْرَجِ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَنَامَ رَسُولَهُ عَنْ صَلَاةِ الْفَجْرِ حَتَّى طَلَعَتِ الشَّمْسُ ثُمَّ قَامَ فَبَدَأَ فَصَلَّى الرَّكْعَتَيْنِ اللَّتَيْنِ قَبْلَ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

الْفَجْرِ ثُمَّ صَلَّى الْفَجْرَ. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۶، ص ۳۳۶)

از سعید اعرج نقل شده که گفت: شنیدم از حضرت امام جعفر صادق علیه‌السلام که فرمودند که خداوند تبارک و تعالی رسولش صلی‌الله‌علیه‌وآله را به خواب برد تا آن که آفتاب طلوع نمود. سپس آن حضرت برخاستند. و ابتدا نافله صبح را به جا آوردند و بعد از آن نماز صبح را اقامه نمودند.

ذیل این حدیث بر اساس معیار اجماع می‌گوید: این حدیث مخالف فتوای امامیّه است که اختلافی نیست در این که نماز واجب هر کس فوت شود، باید در هر فرصتی از شبانه روز که متوجّه شد، قضا کند، مادام که وقت فریضه حاضر مضیق نباشد. بنا براین، هر گاه برای انسان حرام باشد که نماز فریضه‌ای را که وقت آن نرسیده ادا کند، به طریق أولی خواندن نوافل پیش از قضای واجب فوت شده، ممنوع خواهد بود. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۶، ص ۳۳۶)

افزون بر آن حضرت رسول فرمود:

لا صلاة لمن علیه صلاة (همان، ج ۶، ص ۳۳۷) کسی که فریضه بر گردن دارد؛ نافله ندارد.

۷-۴- توجّه به اسباب صدور روایات

یکی از عوامل مؤثر در فهم حدیث، شناخت اسباب صدور حدیث است. احادیث معصومان در شرایط زمانی و مکانی متفاوت و با انگیزه‌ها و هدف‌های خاصی صادر شده‌اند که صدور آن‌ها ناشی از اسباب و علل گوناگونی بوده‌اند، امّا وجود پدیده‌هایی در طول تاریخ حدیث از جمله ممنوعیّت نگارش حدیث و نقل سینه به سینهٔ آن، نقل به معنا، و ... نه تنها باعث شده است که اختلالاتی در فهم احادیث به وجود آید، بلکه بسیاری از اسباب صدور احادیث را، حذف کرده و یا به فراموشی سپرده است. از این رو: «آیت الله بروجردی شیوهٔ فقه الحدیثی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

خود را بر مطالعه و بررسی شرایط صدور روایت نهاده و از این رهگذر، به نکات و برداشت‌های بدیع و کم نظیری دست یافته است که از این جهت باید روش ایشان را واقع‌گرایانه و مبتنی بر قرآن و حدیث نام نهاد.» (سلطانی، ششم، ص ۲۸) مرحوم بروجردی با توجّه به همین واقعیت‌گرایی، به بررسی و فهم احادیث پرداخته‌اند. به طور مثال ایشان روایتی آورده که می‌فرماید: زنازاده شرورترین سه نفر است:

۴۵۷۹۷- (۱۱) عوالی اللآلی ۵۳۳/۳: قال النّبیﷺ ولد الزّنا شرّ الثّلاثة. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۳۰، ص ۴۳۲)

آنگاه در مورد سبب صدور این حدیث می‌نویسد که: این روایت در مورد مردی از منافقان به نام ابوغرّه جُحَمیاست که پیامبر خدا را آزار می‌داد. پیامبر فرمود: «چه کسی مرا از دست فلانی آسوده می‌کند؟» گفته شد: ای پیامبر خدا، افزون بر این آزاررسانی، او زنازاده هم هست. ایشان فرمودند: او [ابوغره جحمی] بدترینِ سه نفر [پدر و مادرش و فرد زناکار] است؛ (أبا غرّة الجمحیّ کان یهجو النّبیﷺ فذکر عند النّبیﷺ و قیل فیه إنّه ولد زِنیة فقالﷺ ولد الزّنا شرّ الثّلاثة یعنی أبا غرّة ...) (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۳۰، ص ۴۳۴)

۷-۵- نقش علم کلام در پذیرش یا ردّ احادیث

برخی مشکلات در حوزه حدیث وجود دارد که در آنها، انگیزه‌های کلامی، نقشی برجسته داشته است. مرحوم سید مرتضی در این باره می‌گوید:

«در بین احادیث منقول در کتب شیعه و کتب همهٔ مخالفان ما، انواع اشتباهات و باطلهای محال و غیر قابل تصوّر و ناروا وجود دارد؛ باطل‌هایی که دلیل بر بطلان و فساد آنها در دست است. از قبیل: تشبیه، جبر، رؤیت و ... و از این دست باطل‌ها که غیر قابل شمارش‌اند. از این روی، نقد حدیث از راه عرضهٔ آن

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
نگاهی دیگر به جامع احادیث الشیعة
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

بر عقل، لازم است.» (شریف مرتضی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۰۹)

لذا در شناخت احادیث، آگاهی از باورهای ثابت کلامی، تأثیر جدّی دارد. محدثان و فقیهان چیره دست، در بررسی و تحلیل مفاد روایت‌ها همواره به باورهای کلامی توجّه داشتند و احادیث را در سایهٔ این باورها مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند. مرحوم بروجردی نیز در سبک خویش به این امر توجّه داشته است. ایشان در این اثر، روایاتی را با تکیه بر باورهای کلامی، غیر قابل پذیرش اعلام می‌کنند، صدور آنها را به دلیل تقیه می‌دانند. به طور نمونه ایشان در ذیل مبحث سجده سهو، درباره احادیثی که گویای وقوع سهو از پیامبر اکرمﷺ در نماز است، می‌گوید: « اخبار فریقین، دلالت بر این می‌کند که از آن حضرت، سهو در نماز صادر شده است و بعد از آن، دو سجده سهو انجام داده است؛ اما مقتضای مذهب شیعه، خلاف آن است... گمان می‌رود که این قبیل روایات که اثبات کنندهٔ سهو برای پیامبرﷺ است، بر مبنای تقیه صادر شده باشد.» (طباطبایی بروجردی،۱۳۹۹، ج ۶، ص۱۳)

۷-۶- تفکیک کلام راوی از متن روایت

در منابع حدیثی، گاه کلام راوی که در ادامه حدیث بیان شده است، داخل در متن حدیث شده است؛ به طوری که خواننده در نگاه اوّل آن را کلام معصوم می‌داند، نه کلام راوی. مرحوم آیت الله بروجردی، با توجّه به تخصّص و تسلّط خود در مورد روایات، در چنین مواردی، کلام راوی و اصل متن حدیث را از هم جدا می‌سازند. مثلا در مجلد ۱۱ کتاب، حدیث ذیل را از کتاب تهذیب شیخ طوسی نقل می‌کند:

الحسین عن یحیی بن عیسی عن سعید بن یسار قال سمعت أبا عبد اللّهعليه‌السلام یقول: تحل الزکاة لصاحب الدار و الخادم لأن أبا عبد اللّهعليه‌السلام لم یکن یری الدار و الخادم شیئا.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

سپس می‌نویسد: قوله لأن إلی آخره من کلام الراوی (طباطبایی بروجردی،۱۳۹۹، ج ۱۱، ص ۶۷)

همانطور که ملاحظه می‌شود مرحوم بروجردی در بیان روایت فرمودند: این قسمت روایت «لأن أبا عبد اللّه علیه السلام لم یکن یری الدار و الخادم شیئا» جزء متن حدیث نیست، بلکه کلام راوی حدیث است که داخل در متن روایت شده است.

۷-۷- تبعیّت از دلیل در فتاوی

یکی از مبانی فقه الحدیثی آیت‌الله بروجردی تکیه بر ادلّه فقهی در فهم حدیث می باشد؛ لذا در مواردی به جهت فقدان ادلّه فقهی، به ردّ آن می‌پردازند؛ با وجود آن که برخی از این احادیث، از کتب معتبر و از روایات مشهور می‌باشد. از جمله:

... المشایخ عن محمد و القمی عن محمد بن أحمد عن علی المیثمی عن حماد عن حریز عن زرارة عن أبی عبد اللّه علیه السلام قال: من اغتسل من جنابة فلم یغسل رأسه ثم بدا له أن یغسل رأسه، لم یجد بدا من إعادة الغسل.

و در ادامه حدیث می‌نویسند:

هذا الخبر إنما یدل علی وجوب تقدیم الرأس علی سائر الجسد، و أما تقدیم الیمین علی الشمال فلا. و هو مما لا دلیل علیه و إنما القول به مجرد شهرة بلا مستند. و أما استحباب التیامن فی کل شیء فإنما یقتضی استحبابه فی کل عضو عضو لا تمام الأعضاء. و الذوق السلیم یحکم بأولویة تقدیم الأعلی فالأعلی، مع رعایة التیامن في کل عضو عضو، إلا أن یوجد نصّ علی خلافه فهو المتبع. و أما قوله علیه السلام فی حدیث زرارة الأول: «ثم صب علی منکبه الأیمن مرتین و علی منکبه الأیسر مرتین» فعلی تقدیر إفادة الواو الترتیب، لا یدلّ علی أکثر من الابتداء فی صبّ الماء بالمنکب الأیمن، و لیس ذلک إلا التیامن المستحبّ فی کل شیء. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص۵۷)

در غسل ترتیبی، مشهور فقها قائل به شستن سه بخش از بدن به صورت مرتب و به دنبال یکدیگر هستند: اول: سر و گردن، دوم: نیمه راست بدن، سوم: نیمه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
نگاهی دیگر به جامع احادیث الشیعة
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

چپ بدن. (موسوی خمینی، ۱۴۲۵، ج ۴، ص۶۶) ولی آیت الله بروجردی معتقدند که تنها تقدیم سر و گردن بر بدن لازم است؛ لکن بین نیمه راست و چپ ترتیبی نیست؛ بلکه کلّ بدن شسته می‌شود؛ گر چه مستحب است در هر بخش، اول سمت راست شسته شود. مثلاً اول کتف راست و بعد کتف چپ، سپس دست راست و بعد دست چپ، بعد پهلوی راست و سپس پهلوی چپ و ... ایشان در این زمینه گفته‌اند: تقدیم نیمه راست بدن بر نیمه چپ واجب نیست و دلیلی بر آن وجود ندارد و این نظریه، صرفاً فتوای مشهوری است که مدرک ندارد. نیز به این حدیث استناد می‌کنند:

۴۸۳۲-۲ الکافی ... عن أبی عبد اللّه علیه السلام قال: إن علیا علیه السلام لم یر بأسا أن یغسل الجنب رأسه غدوة و یغسل سائر جسده عند الصلاة؛ امام علی علیه السلام اشکالی نمی‌دید که شخص جُنب سرش را صبح بشوید و سایر اعضای بدنش را هنگام نماز. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۵۹) و هچنین به نظر فیض که در وافی وجود دارد (همان، ص۶۰)، استناد می‌کنند.

۷-۸- شرح روایات با استفاده از دیدگاه‌های شارحان

گاهی مرحوم بروجردی در شرح احادیث، از نظر دانشمندان و عالمان دیگر بهره جسته و آن را پس از حدیث آورده است. ایشان هرگاه سخنی را از یکی از علماء در شرح احادیث بیابد، آن را با رعایت امانت‌داری و ذکر منبع بیان می‌کند. به طور نمونه پس از ذکر حدیث ذیل به بیان نظر فیض کاشانی در مورد این حدیث می‌کنند:

کا ۸۸/۵- عمرو بن خالد عن أبی جعفر علیه السلام قال: کان رسول اللّه صلی الله علیه و آله و سلم یصوم شعبان و شهر رمضان و یصلهما و ینهی الناس أن یصلوهما و کان یقول: هما شهر اللّه و هما کفارة لما قبلهما و لما بعدهما من الذنوب.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

آنگاه ذیل حدیث به نقل از کتاب الوافی فیض کاشانی کلامی آورده است. (ر.ک: فیض کاشانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۱، ص ۶۵؛ طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱۱، ص ۲۸)

۷-۹-توجّه به اختلاف متن روایات

هنگامی که متن حدیث در نسخه‌های مختلف، با هم اختلاف دارد، اگر تفاوت متن‌ها به سبب تبدیل و تغییر الفاظ بوده است نه زیاده یا نقصان، در صورتی که تفاوت اندک و معنا تغییر نکرده است، به آوردن لفظ واضح‌تر یا لفظی که مؤلف آن مقدّم باشد، اکتفا می‌شود. اما اگر تفاوت متون زیاد و معنا تغییر کرده است، مجدداً روایت متفاوت را با سندش ذکر می‌کند. مثال:

کا ۷۸/۶- علی عن العبیدی عن یونس عن هارون بن خارجة عن الشحام عن أبی عبداللّه‌علیه‌السلام قال سمعته یقول: أحب الأعمال إلی اللّه عز و جل الصلاة و هی آخر وصایا الأنبیاء، فما أحسن من الرجل أن یغتسل أو یتوضأ فیسبغ الوضوء، ثم یتنحی حیث لا یراه أنیس، فیشرف علیه و هو راکع أو ساجد. إن العبد إذا سجد فأطال السجود، نادی إبلیس: یا ویله أطاع و عصیت و سجد و أبیت.

در ذیل این حدیث مرحوم بروجردی می‌نویسد:

فی بعض نسخ الکافی إبلیس مکان أنیس و هو تصحیف، و فی بعض نسخ الفقیه إنسی، و فی بعض نسخه فیشرف اللّه علیه بإثبات لفظة الجلالة. و لکل وجه و إن کان إثبات الجلالة و الإنسی أوجه، و المستتر فی یشرف بدون الجلالة یعود إلی الإنسی أو الأنیس. و الغرض علی التقادیر البعد عن شائبة الریاء. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۱۱، ص ۷۸)

مؤلف به موارد اختلاف متن این روایت در نسخه‌های مختلف اشاره کرده است و می‌فرماید: در برخی نسخه‌های الکافی به جای کلمهٔ «انیس» کلمهٔ «ابلیس» آمده است و در برخی نسخه‌های کتاب فقیه «إنسی» و در برخی نسخه‌ها بعد از کلمهٔ فیشرف، لفظ جلاله الله ذکر شده است که ذکر لفظ جلاله و ذکر کلمه إنسی صحیح‌تر می باشد. اما ضمیر مستتر در یشرف بدون ذکر لفظ جلاله به کلمات

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

إنسی یا أنیس بر می‌گردد که این ضمیر بخاطر دوری از ریا به صورت مستتر آمده است.

۷-۱۰- شناخت معنای مفردات

تبیین معنای مفردات، از دیگر روشهای فقه الحدیثی آیت الله بروجردی است. ایشان در معناشناسی روایات، همواره سعی دارد واژگان کلیدی و بنیادی روایات را تبیین و تحلیل نماید. هر چند ایشان منبع لغوی خود را ذکر نکرده؛ ولی ظاهراً مبنای ایشان مستند به مجمع البحرین است. مثال:

۴۵۴۶۳- (۲۶) معانی الأخبار ۲۷۷: ... فانّما أقطع له قطعة من النّار فقال له کلّ واحد من الرّجلین: یا رسول اللّه حقّی هذا لصاحبی. فقال و لکن اذهبا فتوخّیا. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج۳۰، ص۲۱۶) کلمهٔ توخی از ماده «وخا» به معنی قصد و نیّت است. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۳۲)

همچنین در حدیث:

۴۵۳۸۱- (۴) فقه الرّضا علیه السلام ۲۶۰: و اعلم انّ الحکم فی الدّعاوی کلّها أنّ البیّنة علی المدّعی و الیمین علی المدّعی علیه، فان نکل عن الیمین لزمه الحقّ ... (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹، ج ۳۰، ص۱۶۰) واژه « نکل» معادل «امتنع» است. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص۴۸۶)

۸- جامع احادیث الشیعه از نگاه فرهیختگان و اندیشمندان

۸-۱- آیت الله خویی

بعد از وفات آیت الله بروجردی و با تلاش پی‌گیر حضرت آیت الله ملایری، جلدهای بعدی این اثر به تدریج آماده چاپ شد. حضرت آیت الله خویی با روی گشاده از این حرکت مبارک استقبال کرد و هزینه چاپ آن را بر عهده گرفت. ایشان در این خصوص تعلیقه‌ای دارد که زینت بخش مجلدات این اثر ماندگار است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمدلله رب العالمین والصلاة والسلام علی خیرته من خلقه محمد و آله الطیبین الطاهرین واللعنه الدائمه علی اعدائهم اجمعین. اما بعد از آنجا که کتاب جامع احادیث شیعه که به امر حضرت آیت الله العظمی، بزرگ طائفه شیعه حاج سید حسین طباطبایی بروجردی تألیف شد؛ یگانه در نوع خود و زیبای در روش تدوین است. او مشقت این کار ماندگار دینی را با سعه صدر وهمّت بلند، به جان خرید. خداوند او را غریق رحمت خویش گرداند و بر درجاتش بیفزاید و بهترین جزای نیکوکاران را به او عنایت کند. همان طور که از خداوند طلب توفیق، اجر فراوان و ستایش ستوده برای علمای عاملی می‌کنم که در تألیف این کتاب دینی ارزشمند، تحت اشراف او، سهیم شدند و تلاش خود را در آن بذل کردند تا اینکه آن را به وجود آورند. از جمله کسانی که تمام تلاش خود را به ثمر رساندن این کتاب به کار بست؛ علّامه محقق حجت الاسلام حاج شیخ اسماعیل معزّی ملایری است. بدون تردید او در تدوین این کتاب و ترتیب آن رنجی برد تا توانست آن را با بهترین و کامل‌ترین سبک و نظام آماده کند. پس باید از او به خاطر تلاش پی‌گیرش در این خدمت دینی بزرگ تشکر کرد و از خدای متعال می‌خواهم تا بهترین پاداش را عنایت کند و او را در آماده کردن بقیه مجلات آن توفیق دهد. کتاب طهارت و بخشی از کتاب صلات آن چاپ شده است و از آنجا که این کتاب مورد تقدیر و اهتمام من بود؛ مخارج چاپ و نشر بقیه اجزای آن را پذیرفتم تا خدمتی برای دین و برپایی مذهب باشد الحمدالله به خاطر تحقق بخشیدن به آرزوها در چاپ برخی از اجزای باقی مانده خداوند را حمد می‌کنم و از خدا توفیق چاپ بقیه جلدها و اتمام و تحقق این کار دینی را می‌خواهم که او صاحب توفیق و رستگاری است. (بروجردی طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۸۷)

۸-۲- آیت الله جعفر سبحانی

ایشان می‌نویسد: جامع احادیث الشیعة تألیف گروهی متشکل از فضلای حوزه علمیه، تحت نظارت مرجع بزرگ دینی و محقق آگاه سید حسین طباطبایی بروجردی (۱۲۹۲-۱۳۸۰ه.ق) است. این جامع از کارهای خوب روزگار شمرده می‌شود. و ضخیم‌ترین جامع فقهی شیعه در دوره اخیر است که به خاطر تبویب، ترتیب، تنظیم وهماهنگی نیکو بر سایر جوامع برتری یافته و تمام احادیث موجود در کتب اربعه و وسائل الشیعة و مستدرک الوسائل و دیگر کتب حدیثی را در بر گرفته است؛ به گونه‌ای که فقیه را از مراجعه به سایر جوامع فقهی بی‌نیاز می‌گرداند. خداوند از کوشش استاد بزرگمان سید حسین بروجردی و سایر شاگردانش، به خاطر این کار پسندیده ارزشمند قدردانی کند و همین طور از عالم محقق پی‌گیر حاج شیخ اسماعیل ملایری، به خاطر تلاش‌های فراوان در چاپ این جامع روایی. (سبحانی،۱۴۱۷، ص ۳۶۷)

۸-۳- آیت الله مکارم شیرازی

ایشان در کتاب «بحوث فقهیة هامة» در بحث از اینکه ائمه علیهم‌السلام تمام علوم خود را از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله گرفته‌اند؛ به روایات جامع احادیث الشیعة استناد می‌کند و آن را کتاب ارزشمند می‌داند. «رویت فی الکتاب القیم جامع أحادیث الشیعة باسنادها.» (مکارم شیرازی ،۱۴۱۲، ص ۵۱۹)

نتیجه‌گیری

سید مرحوم آیت الله العظمی حسین طباطبایی بروجردی(ره) و گروه علمی زیر نظر ایشان، با هدف تألیف یک مجموعهٔ حدیثی جامع و کامل که فقیه را از دیگر منابع بی‌نیاز سازد؛ با تلاش فروانی کتاب جامع أحادیث الشیعة را نوشتند. این اثر نسبت به سایر منابع حدیث فقهی شیعه از ویژگی‌های بارزی برخوردار است که

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

مهم‌ترین آن، جامعیّت روایی این کتاب نسبت به سایر مجموعه‌های فقهی، جامعیّت و شمول بیشتر روایات، دقّت فراوان در نقل حدیث، تلفیق روایات مشابه از حیث سند و متن، ابتکار در افزودن ابوابی تحت عنوان مسائل اصولی و جمع‌آوری تمام روایات مربوط به آنها، جدا کردن روایات آداب و اخلاق در ابواب مجزا و بر طرف کردن آشفتگی و در آمیختن روایات فقهی با روایات مربوط به آداب، ممانعت از تقطیع افراطی احادیث در ابواب متشتت، تبویب بر اساس ترتیب عقلایی و شرعی موضوعات، چینش احادیث در داخل ابواب بر اساس اصول عقلایی، ارجاع به احادیث ابواب دیگر که به نحوی با موضوع مرتبط می‌باشد؛ از دیگر ویژگی‌های بارز و شاخص‌های این مجموعه حدیثی می‌باشد.

البته کتاب حاضر با وجود این ویژگیهای ممتاز، خالی از ضعفها و انحراف از هدف اصلی نگارش نیست؛ از جمله ضعف‌های موجود در این کتاب می‌توان به استقصای ناقص آیات الاحکام، مشخص نشدن «عدة من اصحابنا» در اسناد الکافی، مشخص نکردن افتادگی‌های احادیث من لا یحضره الفقیه و تهذیب الاحکام و غفلت در اسناد برخی از احادیث به مصادر اوّلیّهٔ حدیثی اشاره کرد.

با در نظر داشتن ویژگیهای شگرف و امتیازات فراوان این اثر که بهره‌گیری مناسب از آن را فراهم آورده است و نیز مدّ نظر قرار دادن روشهای کارآمد آیت الله بروجردی در شرح، بررسی و نقد روایات، می‌توان این اثر را در شمار بهترین آثار در این زمینه؛ بلکه بهترین منبع احادیث فقهی شیعه معرفی کرد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]

منابع

قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.

۱. اباذری، عبدالرحیم. ۱۳۸۰ش، ***خاطرات آیت‌الله میانجی***، تهران، مرکز اسناد.

۲. ابن ابی‌جمهور، محمد بن زین الدین. ۱۴۰۵ق، ***عوالی اللئالی العزیزیة فی الأحادیث الدینیة***، قم، دار سید الشهداء للنشر.

۳. ابن بابویه، محمد بن علی(شیخ صدوق)، ۱۳۶۲ ش، ***الخصال***، قم، جامعه مدرسین.

۴. تبریزی، محمد. ***جامع احادیث الشیعة، امتیازها و ضعفها***، نشریه کاوشی نو در فقه اسلامی، سال پانزدهم، شماره پنجاه و ششم.

۵. تمری، محمدرضا. ۱۳۸۷ش، ***شکوه شیعه***، تهران، مرکز اسناد.

۶. دفتر تبلیغات اسلامی. ۱۳۷۹ش، ***شکوه فقاهت***، تهران.

۷. دوانی، علی. ۱۳۷۹ش، ***مفاخر اسلام***، تهران، مرکز اسناد.

۸. سبحانی، جعفر . ۱۴۱۹ق، ***مصادر الفقه الإسلامی و منابعه***، بیروت، دارالأضواء.

۹. همو. ۱۳۸۹ش، ***کلیات علم الرجال***، مترجمان: علی کبر روحی و مسلم قلی پورگیلانی، قم، انتشارات قدس.

۱۰. سلطانی، محمد علی، ***فقه الحدیث در نگاه آیه الله بروجردی (ره)***، مجله علوم حدیث، شماره ششم.

۱۱. شریف مرتضی، علی بن حسین. بی‌تا، ***رسائل الشریف المرتضی***، قم، دارالقرآن الکریم.

۱۲. طباطبایی علوی بروجردی، سیدمحمدحسین.۱۳۴۱ش، ***خاطرات زندگی آیت‌الله بروجردی***، تهران، اطلاعات.

۱۳. طباطبائی بروجردی، سیدحسین. ۱۳۹۹ق، ***جامع أحادیث الشیعة***، قم، المطبعة العلمیة.

۱۴. همو. ۱۳۸۶ش، ***منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعه)***، تهران، انتشارات فرهنگ سبز.

۱۵. طریحی، فخر الدین بن محمد. ۱۳۷۵ش. ***مجمع البحرین***، تهران، مرتضوی.

۱۶. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. ۱۴۰۶ق، ***الوافی***، اصفهان، کتابخانه أمیر المؤمنین علیه‌السلام.

۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۴۲۹ق، ***الکافی***، قم، دارالحدیث.

۱۸. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، ***بحارالانوار***، بیروت، دار إحیاء التراث العربی.

۱۹. محدّث نوری، حسین بن محمّد تقی. ۱۴۰۸ق، ***مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل***، قم، مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.

۲۰. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۴۲۲ق، ***بحوث فقهیة هامة***، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه‌السلام.

۲۱. موسوی خمینی، روح‌الله. ۱۴۲۵ق، ***تحریر الوسیله***، ترجمه علی اسلامی. قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم.

۲۲. نصیری، علی. ۱۳۸۵ش، ***حدیث شناسی(۱و۲)***، قم، انتشارات سنابل.

۲۳. واعظ زاده خراسانی، محمد. ۱۳۸۵ ش، ***زندگی آیت‌الله بروجردی***، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1396.14.56.5.1]